УДК 811.512.1

Н.С. Майнагашева

КҮРЕНЕКЛЕ ТЮРКОЛОГ НИКОЛАЙ ФЕДОРОВИЧ КАТАНОВ ЮБИЛЕЕ УҢАЕННАН

Статья посвящена жизни и деятельности ученого-востоковеда, тюрколога, этнографа, фольклориста, доктора сравнительного языкознания, экстраординарного профессора Императорского Казанского университета, ординарного профессора Казанской духовной академии, действительного статского советника – Николая Фёдоровича Катанова. Личность Н. Ф. Катанова как истинного учёного, достойного сына своей земли, трудолюбивого и гуманнейшего человека автор ставит в пример в воспитании подрастающего поколения. В научном мире он известен, прежде всего, как лингвист. Наследие Катанова – это многочисленные работы по лингвистике, этнографии, археологии, нумизматике, фольклору и библиографии. Его путь к образованию, к науке вызывает восхищение. Статья приурочена к юбилею великого хакасского ученого мирового уровня.

Ключевые слова: Николай Фёдорович Катанов, первый хакасский ученый, деятельность, исследования, тюркология, основоположник, наследие ученого.

The article is devoted to the life and work of an Orientalist, Turkologist, ethnographer, folklorist, Doctor of Comparative Linguistics, Extraordinary Professor of the Imperial Kazan University, Ordinary Professor of the Kazan Theological Academy, State Councilor Nikolai Fedorovich Katanov. The author sets the personality of N.F. Katanov (a true scientist, a worthy son of his land, a hardworking and most humane person) as an example in the upbringing of the younger generation. In the scientific world, he is known primarily as a linguist. Katanov's heritage is numerous works on linguistics, ethnography, archeology, numismatics, folklore and bibliography. His path to education, to science is admirable. The article is dedicated to the anniversary of the great Khakass scientist.

Key words: Nikolai Fyodorovich Katanov, the first Khakass scientist, activity, research, Turkology, founder, scientist's legacy.

Шәркыятче галим, тюрколог, этнограф, фольклорчы, чагыштырма тел белеме докторы, Император Казан университетының экстраординар профессоры, Казан духовный академиясенең ординар профессоры, хакыйкый статский советник – болар барысы да Аскиз шәһәрендә дөньяга килгән беренче хакас галиме Николай Фёдорович Катанов турында.

Н.Ф. Катановның иҗтимагый эшчәнлеге дә киңкырлы: ул ике чит ил җәмгыятендә торган – Societe des sciences et lettres (Бельгия) и Ungarische ethnographische Gesellschaft (Венгрия), Гельсингфорс шәһәрендә фин-угор җәмгыяте мөхбир әгъзасы, император Рус география җәмгыяте, император Рус археология җәмгыяте, Мәскәүдә табигать фәннәрен, антропология һәм этнографияне сөючеләр

Николай Федорович Катанов

җәмгыяте, Ташкент шәһәрендә Төркестан археология сөючеләр түгәрәге хакыйкый әгъзасы, Казан һәм Җидепулат-Семипалатинск статистика комитетлары хакыйкый әгъзасы, аеклык җәмгыяте әгъзасы булган.

Н.Ф. Катанов – чын галим, үз халкының лаеклы улы, хезмәт сөючән, максатчан һәм гуманлы кеше. Соңгы ун-унбиш елда, чыннан да, республикада (шулай ук Татарстанда, Тувада, Төркиядә) аның истәлеген мәңгеләштерү һәм мирасын өйрәнү буенча шактый эшләр башкарылды: Хакас дәүләт университеты һәм Хакас милли гимназиясе аның исемен йөртә, конференцияләр үткәрелә [Научное наследие Н.Ф. Катанова..., 2003], аның фәнни хезмәтләре яңадан бастырыла [Катанов, 2004], фәнни монографияләре [Султанбаева, 2006; 2009 һ.б.] нәшер ителә, аның тарафыннан җыелган фольклор материаллары тәрҗемә ителә һәм популярлаштырыла [Фольклор саянских..., 2003]. Аскиз һәм Абакан шәһәрләрендә аңа һәйкәлләр ачылды, Абакан урамнарының берсе Н.Ф. Катанов исеме белән аталды. Болар барысы да – хакас фәненә нигез салучының шәхесенә һәм мирасына җылы, сакчыл мөнәсәбәтнең дәлиле. Быелгы юбилей елында да аның турында күп сөйләнәчәк, Н.Ф. Катановка багышланган күпсанлы чаралар үткәреләчәк. Н.Г. Доможаков, С.Е. Малов, С.Н. Иванов, К.М. Патачаков һ. б. галимнәр озак еллар «онытылуга» дучар ителгән беренче хакас галименең исемен торгызуга үзләреннән шактый зур өлеш керттеләр.

Николай Федорович Катанов кебек галимнең дөньяга килүе очраклы түгел, һәм бу – мөгаен, халык тарихында кабатланмас вакыйга. Катановның тормышын, халыкның фәненә һәм мәдәниятенә керткән өлешен өйрәнү безгә, беренче чиратта, бүгенге көндә дөньядагы урыныбызны аңларга мөмкинлек бирәчәк.

Н.Ф. Катанов – дөньякүләм танылган беренче хакас тюркологы. Фән дөньясында ул, барыннан да элек, лингвист буларак билгеле. Үзенең хезмәтләрендә ул дөньяның 114 теле мәгълүматларын файдаланган. Полиглот Н.Ф. Катанов барлык Европа, күп кенә Азия, шул исәптән латин, борынгы грек, санскрит телләрен белгән. Унике яшендә туган авылыннан киткәндә, ул ике – хакас һәм рус телләрендә генә сөйләшкән. Гимназиядә укыган елларда Николай үзендә тырышлык, үз-үзенә таләпчәнлек, пөхтәлек, тыйнаклык, аралашучанлык кебек бик күп яхшы сыйфатлар тәрбияли. Ул бер генә дәресне дә калдырмый, гимназияне алтын медаль белән тәмамлый. Башка фәннәр белән беррәттән, Николай туган телне өйрәнүгә дә бик зур әһәмият бирә. Н.Ф. Катановның фәнни эшчәнлеге А. Кастрен һәм В. Радлов бастырган хакас текстларын чагыштырып өйрәнү нәтиҗәсе буларак язылган «Описание шаманского бубна и костюма сагайского племени» дигән

беренче публикациясеннән башланып китә. Гимназиядә укыганда ук ул хакас теле буенча ике өлештән торган зур хезмәт яза: «Татарский язык (сагайского наречия). Ч. I. Грамматика (этимология и синтаксис)» (1882), «Грамматика (сагайского наречия) татарского языка. Ч. II. Сборник примеров и словари» (1884), гомуми күләме 800 биттән артып китә.

Үсмер чагында ук үз-үзенә таләпчәнлек тәрбияләп, Н.Ф. Катанов фәнни эшкә һәрчак намус белән карый, бу, һичшиксез, безнең замандашларыбыз өчен дә үрнәк булып тора. В.Е. Майнагашева, аның фәнни этикасы турында фикер йөртеп, болай дип билгеләп үтә: «Трудившийся титанически Н.Ф. Катанов был человеком исключительной честности, щепетильности. По части научной этики он потрясает весьма высокой требовательностью ко всем, кто трудился на научной ниве. Это – поистине священное служение науке. И в этом он, может быть, остаётся недосягаемым образцом для всех» [Майногашева, с. 54–55].

Рус милләтеннән булмаган һәм урта хәлле гаиләдә үскән Н. Катановка классик гимназиядә, ә аннан соң Петербург университетында белем алу, Себер халыклары вәкилләре чиркәү-мәхәллә мәктәбен көчхәл белән тәмамлаган заманда фәнни даирәдә танылу җиңел булмый. Хәер ул вакытта Россиядә җәмгыятьнең барлык катлауларыннан чыгучыларга да, шул исәптән рус милләтеннән булмаганнарга да, белем ишекләре ачыла. Әмма хакаслар арасында грамоталы кешеләр бармак белән генә санарлык була.

Катанов шәхесе, аның Россия һәм дөнья фәне үсешенә йогынтысы турында сөйләгәндә, берничә аспектны аерып күрсәтергә кирәк: беренчедән, Николай Федоровичның тормышы үз заманы өчен гадәти түгел: хакаслар турындагы фән, нигездә, Европа сәяхәтчеләренең хезмәтләреннән генә торганда, ул – ватанга фидакяр хезмәтнең һәм фән сукмагыннан китүнең әһәмиятен аңлау үрнәге булып торды; икенчедән, галимнең фәнни хезмәтләре Көнчыгышны өйрәнү һәм тюркология үсешендә гаять мөһим, ә кайвакыт хәлиткеч роль уйнады. Н.Ф. Катанов мирасы лингвистика, этнография, археология, нумизматика, фольклор һәм библиография буенча күпсанлы хезмәтләрне колачлый. Монда үзенең «Опыт исследования урянхайского языка» дип аталган фундаменталь хезмәтендә, абруйлы тикшеренүчеләрнең фикеренә каршы килеп, урянхай (тува) теленең төрки телләр семьялыгына керүен раслаган галимнең кыюлыгын да ассызыклап китәргә кирәк. Әлеге хезмәте белән Н.Ф. Катанов төрки телләрне чагыштырып өйрәнү методологиясенә нигез сала. Аның биографларының берсе С.Н. Иванов билгеләп үткәнчә, «труд Н.Ф. Катанова представляет собой "колоссальный справочник по всем тюркологическим материалам", собранным к началу XX века, и как свод фактических данных по сравнительной грамматике тюркских языков является основой для дальнейших изысканий в этой области… Капитальный труд Н.Ф. Катанова занимает видное место в классическом наследстве

отечественной тюркологии, являясь единственной в своем роде сводной работой по тюркским языкам» [Иванов, с. 60].

Фәндә зур уңышлар казанып, Н.Ф. Катанов үзен педагог буларак та сынаган. Көчле лектор-эрудитны тыңларга килүчеләр белән аудиторияләр шыгрым тулган, ул катлаулы фәнни проблемалар турында ялкынланып, гади һәм аңлаешлы итеп сөйли белгән. Шәкертләрендә фәнгә кызыксыну уяткан. Тәртибе, патриот, намуслы һәм игелекле булуы белән аерылып торган бу зат һәрвакыт халыкны агарту проблемалары белән янып яшәгән, сәяхәтләрдән һәм экспедицияләрдән кайтып кермәгән, халык белән турыдан-туры аралашырга яраткан. Н.Ф. Катановның һәр кешегә тирән ихтирам белән караган бөек гуманист булуын да истән чыгарырга ярамый.

Әдәбият

Иванов С.Н. К характеристике лингвистического наследства Н. Ф. Катанова. «Опыт исследования урянхайского языка». Казань, 1903 // Николай Федорович Катанов. Материалы и сообщения / сост. канд. филол. наук Н.Г. Доможаков. Абакан, 1958. С.60.

Катанов Н.Ф. Избранные труды о Хакасии и сопредельных территориях / Сост. Угдыжеков С.А. Абакан: Изд-во Хакас. гос. ун-та им. Н.Ф. Катанова, 2004.

Майногашева В.Е. Заметки о научной этике Н.Ф. Катанова // Катановские чтения. Сборник статей. Казань: Мастер Лайн, 1998. С. 54–55.

Научное наследие Н.Ф. Катанова и современное востоковедение. Материалы Международной научной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Н.Ф. Катанова. 22–24 мая 2002 г. Абакан: Изд-во Хакас. гос. ун-та им. Н.Ф. Катанова, 2003.

Султанбаева К.И. Николай Федорович Катанов – выдающийся ученый-востоковед, тюрколог, просветитель. Абакан, 2009.

Султанбаева К.И. Педагогическая система Николая Федоровича Катанова. Казань, 2006.

Фольклор саянских тюрков XIX века. Из собрания доктора языкознания Н.Ф. Катанова. В 2 т. / Сост., переводы, стихотв. перелож., лит. обраб., заключит. статья и коммент. А.В. Преловского. М.: Новый ключ, 2003.

Майнагашева Нина Семеновна,
филология фәннәре кандидаты, Хакасия Тел, әдәбият
һәм тарих фәнни-тикшеренү институты директоры
(Хакасия Республикасы, Абакан)